

Stefan Szymik

Lektura fundamentalistyczna Biblii i zagrożenia z niej płynące w świetle dokumentów PKB

Collectanea Theologica 66/1, 75-83

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STEFAN SZYMIK MSF, POZNAŃ

LEKTURA FUNDAMENTALISTYCZNA BIBLI I ZAGROŻENIA Z NIEJ PŁYNĄCE W ŚWIELE DOKUMENTU PKB

Przedmiotem refleksji jest fundamentalistyczna lektura Biblii w świetle dokumentu Papieskiej Komisji Biblijnej *Interpretacja Biblii w Kościele*¹. Znacznie zawęży to pole naszych rozważań, zwłaszcza, jeśli weźmie się pod uwagę dostępną literaturę przedmiotu².

We wspomnianym dokumencie można wyróżnić przynajmniej trzy kwestie związane z fundamentalizmem i fundamentalistyczną lekturą Biblii, domagające się bliższego naświetlenia: zjawisko fundamentalizmu (1); fundamentalistyczna lektura Biblii i jej charakterystyczne elementy (2); zagrożenia płynące z fundamentalistycznej lektury Biblii (3).

1. Fundamentalizm jako ruch religijny

Swymi początkami fundamentalizm sięga epoki Reformacji. Już wówczas przedmiotem kontrowersji była Biblia, zwłaszcza sposób jej czytania i komentowania – opowiadano się za sensem wyrazowym (*sens literal*) tekstu biblijnego³:

¹ *L'interprétation de la Bible dans l'Église. Allocution de Sa Sainteté le Pape Jean-Paul II et document de la Commission Biblique Pontificale*. Collection des Documents du Vatican. Città del Vaticano 1993 s. 61–64; oraz tłumaczenie polskie: *Interpretacja Pisma Świętego w Kościele. Przemówienie Ojca Świętego Jana Pawła II oraz Dokument Papieskiej Komisji Biblijnej*. Tłumaczył bp Kazimierz Romanuk. Pallottinum – Poznań 1994 s. 57–61.

² Zob. załączoną literaturę przedmiotu. Publikacje poświęcone fundamentalizmowi omówił: S. H o l t h a u s: *Fundamentalismus in Deutschland. Der Kampf um die Bibel im Protestantismus des 19. und 20. Jahrhunderts* (Biblia et Symbiotica Band 1). Bonn 1993 s. 28–41.

³ E. N o o r t wskazuje na ruchy ortodoksyjne wewnątrz Kościołów protestanckich, zwłaszcza w XVII wieku. Zob. E. N o o r t: *Fundamentalismus in Exegese und Archologie. Eine Problemanzeige*. W: *Altes Testament und christlicher Glaube*. „Jahrbuch für biblische Theologie” 6: 1991 s. 320–323.

Właściwy rozwój fundamentalizmu i jego ekspansja następują w drugiej połowie XIX wieku, przede wszystkim w USA, jako rezultat postaw antymodernistycznych wewnątrz Kościołów protestanckich. Ruch fundamentalistyczny jest przejawem reakcji obronnej protestantów wobec roszczeń egzegezy liberalnej. Według dokumentu PKB termin fundamentalizm należy wiązać z Kongresem Biblijnym w Niagara, stan New York (1895), na którym egzegeci protestanccy sformułowali „pięć punktów fundamentalizmu” (tzw. fundamentów wiary), między innymi o werbalnej bezbłędności (*l'inerrance verbale*) Pisma Świętego⁴. W bardzo krótkim czasie fundamentalizm stał się w USA ważnym fenomenem nie tylko religijnym, ale także socjologicznym. Później fundamentalizm rozprzestrzenił się w Europie, Azji, w Afryce i w Ameryce Południowej i zyskuje coraz więcej zwolenników, przede wszystkim w ostatnich dziesięcioleciach.

Zarysowane w dokumencie PKB historyczne, amerykańskie korzenie fundamentalizmu wskazują, jaką odmianą fundamentalizmu dokument się zajmuje. Jest to o tyle ważne, iż fundamentalizm jako ruch religijny stał się współcześnie zjawiskiem wielopostaciowym i trudnym do zdefiniowania. Nadto, w wielu najnowszych publikacjach pojęcie to zostało bardzo rozszerzone. Jako fundamentalistyczne traktuje się niektóre postawy i ruchy religijne wewnątrz chrześcijaństwa jak tradycjonalizm, integryzm, pietyzm, neoortodoksja, a nawet ruchy charyzmatyczne czy Opus Dei. Jako fundamentalistyczne określa się też ugrupowania pozachrześcijańskie, w tym ortodoksyjnych Żydów oraz pewne grupy wewnątrz hinduizmu (nie

⁴ Taką genezę terminu podaje również: W. Palaver: *Amerikanischer Fundamentalismus: Zur Problematik der Vermischung von Religion und Politik. W: Eindeutige Antworten? Fundamentalistische Versuchung in Religion und Gesellschaft* (Theologische Trends, Bd. 1). Innsbruck ²1988 s. 42–45. Wielu autorów przesuwają jednak powstanie terminu na wiek XX, wiążąc go z tytułem opublikowanej w latach 1910–1915 serii „The Fundamentals. A Testimony to the Truth”. Zob. A. Schmid: *Das Phänomen des Fundamentalismus in Geschichte und Gegenwart. W: Der Neue Fundamentalismus. Rettung oder Gefahr für Gesellschaft und Religion.* Hrsg. von K. Kienzler. Düsseldorf 1990 s. 11: „Die Bezeichnung «Fundamentalismus» geht zurück an eine Schriftenreihe, die in den Vereinigten Staaten zwischen 1910 und 1915 [...] unter dem Titel «The Fundamentals» veröffentlicht wurde.” Podobnie: W. Hasler: *Bibelglaube und biblischer Glaube. Erwägungen zum evangelikalen Fundamentalismus.* TZBas 47: 1991 s. 137. Jeszcze inaczej: K. Kienzler: *Religiöser Fundamentalismus – Rettung oder Gefahr? „Lebendiges Zeugnis”* 45: 1990 s. 56: „Der Name Fundamentalismus stammt von der Bewegung selbst, nämlich von C.L. Laws aus dem Jahr 1920”.

zapominajmy o fundamentalizmie islamskim!). Jako fundamentalistyczne klasyfikuje się pewne ugrupowania polityczne, jak separatystów sikhijskich, partyzantów tamilskich, czy partię „Zielonych” (Grünen–Alternative)⁵.

W dokumencie PKB chodzi zatem o zjawisko typowe dla Kościołów protestanckich, przede wszystkim o amerykański wariant postawy antymodernistycznej – sprzeciw wobec relatywizmu szkoły historyczno–krytycznej. W tak rozumianym ruchu fundamentalistycznym miejsce centralne zajmowała i zajmuje Biblia.

2. Fundamentalistyczna lektura Biblii

Zaraz na wstępie dokument precyzuje podstawowe założenie, stanowiące podstawę fundamentalistycznej lektury Biblii. Jest nim przekonanie, iż Biblia jako natchnione i wolne od błędu słowo Boga winna być odczytywana i interpretowana dosłownie, literalnie (*l'interprétation littérale*). Poprzez „interpretację dosłowną” rozumie się tutaj interpretację podstawową – niekrytyczną, nie uwzględniającą żadnych historycznych uwarunkowań formowania się tekstu biblijnego i wynikających stąd konsekwencji⁶.

⁵ Zob. W. B e i n e r t: *Christentum und Fundamentalismus*. Nettetal 1992 s. 4–7. 28; Zob. dalej: *Studies in Religious Fundamentalism*. Edited by L. C a p l a n. London 1987; *Eindeutige Antworten? Fundamentalistische Versuchung in Religion und Gesellschaft* (Theologische Trends, Bd. 1). Innsbruck ²1988; K. D e i n z e r: *Sicherheit um jeden Preis? Fundamentalistische Strömungen in Religion, Gesellschaft und theologischer Ethik* (Dissertationen. Theologische Reihe, Band 39). St. Ottilien 1990; *Der Neue Fundamentalismus. Rettung oder Gefahr für Gesellschaft und Religion*. Hrsg. von K. Kienzler. Düsseldorf 1990; St.H. P f ü r t n e r: *Fundamentalismus. Die Flucht ins Radikale* (Herder Spektrum 4031). Freiburg–Basel–Wien 1991; G. K e p e l: *Die Rache Gottes. Radikale Moslems, Christen und Juden auf dem Vormarsch*. München, Zürich 1991.

⁶ Dokument posługuje się terminem „interpretacja literalistyczna” (*littéraliste*). Trzeba podkreślić, iż interpretacja literalna nie zawsze ma miejsce; istotny dla lektury fundamentalistycznej jest fakt, aby słowo Boże nie zawierało jakiegokolwiek błędu lub sprzeczności. Zob. J. B a r r: *Fundamentalismus*. Mit einer Einführung in die deutsche Ausgabe von G. S a u t e r. München 1981 s. 70–87. 215–230; s. 70: „Selbst wenn Fundamentalisten manchmal selbst behaupten, die Bibel wörtlich zu verstehen, so zeigt die fundamentalistische Bibelexegese, daß es tatsächlich nicht so ist. [...] Um der Bibel keinen Irrtum zuschreiben zu müssen, drehen und wenden sie sich zwischen einer wörtlichen und einer nichtwörtlichen Interpretation.” Dalej: W. P a l a v e r: *Amerikanischer Fundamentalismus*, dz. cyt., s. 46.

U podstaw takiej literalnej lektury Biblii znajduje się specyficzne pojęcie Objawienia, natchnienia biblijnego oraz bezbłędności Pisma Świętego. Twierdzenie o absolutnej bezbłędności Pisma Świętego we wszystkich szczegółach i kwestiach, także geograficznych, naukowych, historycznych, jest podstawą fundamentalistycznego podejścia do Biblii⁷. Dla fundamentalistów Biblia posiada rangę dzieła napisanego bezpośrednio przez Boga, lub, jak ujmuje to dokument, podyktowanego słowo po słowie przez Ducha Świętego (*dicté mot à mot par l'Esprit*) i stąd bez błędu. Dlatego też podejście fundamentalistyczne wyklucza wszelkie próby relatywizacji tekstu biblijnego; w opinii fundamentalistów człowiek wierzący posiada poprzez Biblię bezpośredni dostęp do „objawienia” i do zbawienia⁸.

W przypadku fundamentalistów mamy zatem do czynienia z fałszywym rozumieniem Boskiego autorstwa Pisma Świętego. Następuje jednostronne przeakcentowanie udziału Boskiego autora i mylne rozumienie Jego funkcji, a z drugiej strony niedowartościowanie, czy wręcz negacja czynnika ludzkiego. W tym kontekście warto zauważyć uprzywilejowaną sytuację biblistyki katolickiej, która nigdy nie zrezygnowała z refleksji nad Objawieniem i natchnieniem biblijnym. Najpiękniejszym rezultatem tej teologicznej refleksji jest nauka zawarta w Konstytucji Dogmatycznej o Objawieniu Bożym *Dei Verbum*⁹.

W konsekwencji lektorzy o nastawieniu fundamentalistycznym lekceważą historycznie uwarunkowaną postać tekstu biblijnego: jego frazeologię oraz możliwość zaistnienia sensu symbolicznego lub

⁷ Zob. J. Falwell: *Listen America*. Garden City, New York 1980 s. 63: „The Bible is absolutely infallible, without error in all matters pertaining to faith and practice, as well as in areas such as geography, science, history, etc.”

⁸ Zob. W. Beinert: *Christentum und Fundamentalismus* s. 30: „die Hl. Schrift gilt als unfehlbares, direktes und wörtlich zu verstehendes Gottes Wort”; U. Birnstein: *Glaube als Gesetz. Die Versuchung des christlichen Fundamentalismus*. W: «Gottes einzige Antwort ...» *Christlicher Fundamentalismus als Herausforderung an Kirche und Gesellschaft*. Hrsg. U. Birnstein. Wuppertal 1990 s. 14: „Christliche Fundamentalisten betrachten die Bibel als irrtumslose und unhinterfragbare, besser: unhinterfragwürdige letzte Autorität. Die Bibel bekommt den Rang eines von Gott persönlich geschriebenen Werkes, ohne dessen Kenntnis niemand zum Heil gelangen kann.” Dalej: E. Noort: *Fundamentalismus* s. 318–319.

⁹ Zob. zwłaszcza: J. Barr: *Fundamentalismus* s. 216nn; M. Hasitschka: *Fundamentalistische und kirchliche Bibelauslegung*. W: *Eindeutige Antworten? Fundamentalistische Versuchung in Religion und Gesellschaft* (Theologische Trends, Bd. 1). Innsbruck ²1988 s. 125–132.

metaforycznego; lekceważą obecne w tekście biblijnym formy literackie, utrwalone ówczesne sposoby myślenia, fakt istnienia w Biblii *relektur*; lekceważą ograniczone możliwości intelektualne i poznawcze hagiografów. Dokument PKB omawia szczegółowo niektóre charakterystyczne przejawy fundamentalistycznego podejścia do Biblii.

Fundamentalizm ignoruje problemy, jakie stwarza tekst biblijny z racji różnych sformułowań w językach biblijnych, odrzuca zatem analizę filologiczną oryginalnego tekstu biblijnego, wiążąc się niewolniczo z jakimś jednym tylko tłumaczeniem dawnym lub nowym. Takie tłumaczenie cechuje często daleko posunięta tendencyjność przekładu, wręcz jego ideologizacja¹⁰.

W fundamentalistycznej lekturze Biblii następuje zawężenie perspektyw badawczych. Biblia jest interpretowana dosłownie we wszystkich szczegółach, przy czym podkreśla się właśnie bezbłędność szczegółów. W ten sposób traktuje się teksty historyczne Biblii; podobnie traktuje się twierdzenia posiadające cechy prawd naukowych, twierdzenia podlegające badaniom empirycznym. Fundamentalizm dopatruje się historii nawet tam, gdzie nie jest to konieczne. Znakomitym przykładem takiej postawy jest fundamentalistyczna interpretacja opisu stworzenia świata z Księgi Rodzaju. Nie widząc możliwości pogodzenia danych biblijnych ze zdobyczami nauki (kreacjonizm – ewolucjonizm), lektorzy fundamentalistyczni odrzucają wyniki badań nauk przyrodniczych na rzecz obecnej w Biblii starożytnej kosmologii¹¹. Innego przykładu fałszywego rozumienia historyczności tekstów biblijnych dostarcza fundamentalistyczna lektura ksiąg prorockich oraz Księgi Apokalipsy¹², czy fundamentalistyczne podejście do archeologii biblijnej¹³. Dwa ostatnie zagadnienia zostały w dokumencie pominięte.

¹⁰ Popularne są obecnie w kręgach fundamentalistycznych, poza poprawionym wydaniem Biblii w przekładzie M. Lutra, wydania „The Living Bible” oraz „The Book”. Zob. M. Scherer–Emonds: *Die letzte Schlacht um Gottes Reich. Politische Heilsstrategien amerikanischer Fundamentalisten*. Münster 1989 s. 94: „Weithin losgelöst vom hebräischen und griechischen Text wird in den genannten Ausgaben die Bibel in modernem fundamentalistisch–evangelikalem Jargon nacherzählt.”

¹¹ Zob. S. Holthaus: *Fundamentalismus* s. 326–372; dalej M. Marsden: *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*. Grand Rapids (Michigan) 1991 s. 153nn.

¹² M. Scherer–Emonds: *Die letzte Schlacht* s. 96nn; S. Holthaus: *Fundamentalismus* s. 373–451; W. Palaver: *Amerikanischer Fundamentalismus* s. 48–49.

¹³ Zob. J.M. Oesch: *Fundamentalismus und fundamentalistische Versuchung im Spannungsfeld von Archäologie und Bibel. W: Eindeutige Antworten?* s. 111–124;

Fundamentalizm nie bierze pod uwagę faktu, iż tradycja ewangeliczna podlegała rozwojowi. Według lektora o nastawieniu fundamentalistycznym ewangelie przekazują historyczne czyny i słowa Jezusa. Ujmując inaczej: stadium końcowe tradycji ewangelicznej miałyby się pokrywać z jej stadium początkowym. Konsekwentnie fundamentaliści lekceważą fakt, iż ewangelie są świadectwem i wyrazem wiary gmin chrześcijańskich i nie przywiązują wagi do sposobu w jaki pierwsze gminy chrześcijańskie pojmowały osobę Jezusa i Jego naukę. Dokument PKB mówi wręcz o wynaturzeniu przesłania ewangelicznego w wersji fundamentalistycznej¹⁴.

Fundamentalizm oddziela interpretację Biblii od Tradycji, kierowanej przez Ducha Świętego, co należy rozumieć jako rezultat czasów Reformacji i zasady *sola Scriptura*. Fundamentalizm odrzuca wspólnotę wiary, tj. Kościół jako miejsce formowania się Pisma Świętego. W ten sposób fundamentaliści zapominają, iż Nowy Testament uformował się wewnątrz Kościoła chrześcijańskiego i jest pismem tego Kościoła. Interesujące, iż fundamentalizm przybiera często formy antykościelne: lekceważy wyznania wiary, dogmaty, praktyki liturgiczne, co stanowi przecież część tradycji kościelnej. W efekcie fundamentalizm lekceważy samo nauczanie Kościoła. Ostatecznie fundamentalistyczna lektura Biblii ukazuje się jako interpretacja całkowicie prywatna, nie uznająca Kościoła i jego funkcji¹⁵.

t e n z e: *Fundamentalistische Versuchung im Spannungsfeld von Archäologie und Bibel. BuK 43: 1988 s. 119–122*; E. N o o r t: *Fundamentalismus* s. 326–331.

¹⁴ Nadto należy zauważyć, o czym dokument nie wspomina, iż w fundamentalizmie ewangelie tracą miejsce centralne na rzecz tekstów prorockich ST i Apokalipsy; Księga Apokalipsy jest „Grand Central Station” całej Biblii. Zob. M. S c h e r e r – E m u n d s: *Die letzte Schlacht* s. 99.

¹⁵ W tym punkcie dokument jest niejasny, a w każdym razie niekonsekwentny. Czy autorzy mają na myśli bpa Lefebvre’a i problemy wewnątrz Kościoła rzymskokatolickiego, czy też opisują sytuację w Kościołach protestanckich?

Zauważmy, iż *Magisterium Ecclesiae* jest oskarżane w najnowszych publikacjach o przyjmowanie postaw fundamentalistycznych. Zob. przykładowo J.M. O e s c h: *Fundamentalismus* s. 120–122. Jest to oskarżenie nie tylko pochopne, ale wręcz jednostronne i nieuzasadnione. Wystarczy przypomnieć, iż Ojciec Święty Jan Paweł II kilkakrotnie mówił o zagrożeniach, jakie niesie z sobą postawa fundamentalistyczna, a ponownie w przemówieniu wprowadzającym do omawianego dokumentu PKB (zob. nr 14).

3. Zagrożenia

Podstawowe zagrożenie wynika z faktu, iż fundamentalistyczny sposób traktowania Biblii zyskuje na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci coraz więcej zwolenników, w różnych grupach religijnych i wśród katolików. Fundamentalizm staje się poważnym problemem, przerażając się powoli w zagrożenie o wymiarze wręcz społecznym zwłaszcza w USA, w mniejszym stopniu w Europie. Istota niebezpieczeństwa wynika z faktu zafałszowania przez fundamentalizm tajemnicy Wcieleń Słowa i zafałszowania istoty chrześcijaństwa. To ostatnie staje się w wydaniu fundamentalistycznym nietolerancyjne, agresywne, np. popierające poglądy rasistowskie itd.

Inny rodzaj zagrożenia, jakie stwarza ruch fundamentalistyczny, dotyka płaszczyzny ludzkiej. Fundamentalizm przyciąga ludzi borykających się z życiowymi problemami, jednak podaje im jedynie wyjaśnienia i odpowiedzi iluzoryczne. Nie zawsze bowiem Biblia podaje bezpośrednie odpowiedzi na pytania o charakterze egzystencjalnym¹⁶. Nadto, nie odróżniając ludzkiej postaci przesłania biblijnego od Boskiej istoty tegoż posłania, fundamentalizm daje człowiekowi fałszywe poczucie pewności siebie. Jest to zagrożenie tym większe, iż fundamentaliści nie dopuszczają możliwości żadnej krytyki¹⁷.

Ostatecznie fundamentalizm doprowadza ludzi, jak określa to dokument PKB, do „samobójstwa myślowego” (*une forme de suicide de la pensée*). Warto dodać, iż błędy w myśleniu i rozumowaniu poprzedzają błędy w działaniu, a te w konsekwencji doprowadzają do katastrofy. Totalitarne systemy XX wieku są najlepszym tego przykładem¹⁸.

¹⁶ Na temat zagrożeń egzystencjalnych, jakie przynosi z sobą fundamentalizm, obszernie wypowiada się: J.S. Spong: *Rescuing the Bible from Fundamentalism*. London 1991 s. 1-25; dalej: E. Simons: *Toleranz und Wahrheit. Die Provokation des Fundamentalismus*. „Una sancta” 45: 1990 s. 4-13; K. Kienzler: *Religiöser Fundamentalismus* s. 61.

¹⁷ W tym miejscu należy przypomnieć o autorytarnym charakterze ruchu fundamentalistycznego, nie dopuszczającym w swoim łonie postawy i badań krytycznych. Zob. J. Werbick: *Einleitung. Der Streit um den «Begriff» Offenbarung und die fundamentalistische Versuchung der Theologie*. W: *Offenbarungsanspruch und fundamentalistische Versuchung* (Quaestiones disputatae 129). Hrsg. von J. Werbick. Freiburg-Basel-Wien 1991 s. 12, zwłaszcza 21n.: „Kritik ist ausgeschlossen, wenn Gott in der Offenbarung das Gesetz seines fordernden wie seines Heils-Willens definitiv promulgiert und in Geltung gesetzt hat”.

¹⁸ Zob.: W. Beinert: *Christentum und Fundamentalismus* s. 5; W. Raberer: *Der Fundamentalismus – Eine Illusion?* ThPQ 134:1986 s. 168.

* * *

Dokument PKB przedstawia jedynie najważniejsze aspekty fundamentalistycznej lektury Biblii. Jest to prezentacja ogólna, wystarczająca jednak, aby poznać samo zjawisko i wyrobić sobie o nim opinię. Autorzy dokumentu posłużyli się w jego przypadku, i jedynie w tym przypadku, określeniem „fundamentalistyczna lektura (*lecture*) Biblii”, a pominieli takie terminy jak metoda, analiza czy podejście (*méthode, analyse, approche*). Taka „lektura” Biblii nie jest bowiem ani metodą naukową, ani rzetelną analizą tekstu biblijnego, i nie może być brana pod uwagę jako jeden ze sposobów interpretacji Biblii w Kościele.

STEFAN SZYMIK MSF

BIBLIOGRAFIA

- N.T. Ammerman: *Bible Believers. Fundamentalists in the Modern World*. New Brunswick and London 1987.
- J. Barr: *Fundamentalismus*. Mit einer Einführung in die deutsche Ausgabe von G. Sauter. München 1981 (Fundamentalism, London 1977).
- W. Beinert: *Christentum und Fundamentalismus*. Nettetal 1992.
- K. Deinzer: *Sicherheit um jeden Preis? Fundamentalistische Strömungen in Religion, Gesellschaft und theologischer Ethik* (Dissertationen. Theologische Reihe, Band 39). St. Ottilien 1990; *Der Neue Fundamentalismus. Rettung oder Gefahr für Gesellschaft und Religion*. Hrsg. von K. Kienzler. Düsseldorf 1990; *Die Kirchen und ihre Konservativen. «Traditionalismus» und «Evangelikalismus» in den Konfessionen*. Hrsg. R. Frieling. Göttingen 1984; *Eindeutige Antworten? Fundamentalistische Versuchung in Religion und Gesellschaft* (Theologische Trends, Bd. 1). Innsbruck² 1988.
- Falwell J.: *Listen America*. Garden City, New York 1980.
- Geldbach E.: *Fundamentalismus*. BuK 43: 1988 s. 97–102; *«Gottes einzige Antwort ...» Christlicher Fundamentalismus als Herausforderung an Kirche und Gesellschaft*. Hrsg. U. Birnstein. Wuppertal 1990.
- W. Hasler: *Bibelglaube und biblischer Glaube. Erwägungen zum evangelikalen Fundamentalismus*. TZBas 47: 1991 s. 136–147.
- S. Holthaus: *Fundamentalismus in Deutschland. Der Kampf um die Bibel im Protestantismus des 19. und 20. Jahrhunderts* (Biblia et Symbiotica Band 1). Bonn 1993.
- Ch.J. Jäggi, D.J. Krieger: *Fundamentalismus. Ein Phänomen der Gegenwart*. Zürich–Wiesbaden 1991.
- G. Kepel: *Die Rache Gottes. Radikale Moslems, Christen und Juden auf dem Vormarsch*. München, Zürich 1991.
- K. Kienzler: *Religiöser Fundamentalismus – Rettung oder Gefahr?* „Lebendiges Zeugnis” 45: 1990 s. 56–66.
- W. Künneth, H. Schwarz, A. Köberlin: *Fundamentalismus?* Neuendettelsau 1990.

- Longfield B.: *The Presbyterian Controversy; Fundamentalists, Modernists, and Moderates*. New York 1990.
- M. Marsden: *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*. Grand Rapids (Michigan) 1991.
- Th. Meyer: *Fundamentalismus. Aufstand gegen die Moderne*. Reinbet bei Hamburg 1989.
- E. Noort: Fundamentalismus in Exegese und Archäologie. Eine Problemanzeige. W: *Altes Testament und christlicher Glaube*. „Jahrbuch für biblische Theologie“ 6: 1991 s. 311–331.
- J.M. Oesch: *Fundamentalistische Versuchung im Spannungsfeld von Archäologie und Bibel*. BuK 43: 1988 s. 119–122; *Offenbarungsanspruch und fundamentalistische Versuchung* (Quaestiones disputatae 129). Hrsg. von J. Werbick. Freiburg–Basel–Wien 1991.
- St.H. Plürner: *Fundamentalismus. Die Flucht ins Radikale* (Herder Spektrum 4031). Freiburg–Basel–Wien 1991.
- W. Raberger: *Der Fundamentalismus – Eine Illusion?* ThPQ 134:1986 Hf. 2 s. 160–169.
- M. Scherer–Emonds: *Die letzte Schlacht um Gottes Reich. Politische Heilsstrategien amerika..ischer Fundamentalisten*. Münster 1989.
- E. Simons: *Toleranz und Wahrheit. Die Provokation des Fundamentalismus*. „Una sancta“ 45: 1990 s. 4–13.
- J.S. Spong: *Rescuing the Bible from Fundamentalism*. London 1991; *Studies in Religious Fundamentalism*. Edited by L. C a p l a n. London 1987.